

**КОНТЕКСТНА АКТУАЛЬНІСТЬ ЗАМІНИ КОМПОНЕНТІВ
ФРАЗЕОЛОГІЧНИХ ОДИНИЦЬ В УКРАЇНСЬКІЙ ЖІНОЧІЙ ПРОЗІ
ПОЧАТКУ ХХІ СТОЛІТТЯ**

Вікторія Бадюл

*старший лаборант кафедри української філології і методики навчання
фахових дисциплін Державний заклад «Південноукраїнський національний
педагогічний університет імені К. Д. Ушинського» (Одеса, Україна)*

e-mail: viktoria.badiul@ukr.net

ОРКІД: 0000-0002-5759-5987

У статті проаналізовано контекстну актуальність заміни компонентів фразеологічних одиниць української жіночої прози початку ХХІ століття. З'ясовано, що досліджуваним творам властиві всі різновиди заміни компонентів: мінімальні, помірні, максимальні, що в одних випадках художньо увиразнюють контекст, а в інших – актуалізують змістові компоненти, свідомо вибрані як найвагоміші.

Ключові слова: *фразеологічна одиниця, контекст, структурно-семантична трансформація, заміна компонентів, українська жіноча проза початку ХХІ століття.*

Badiul Viktoria. The contextual actuality replacement of components of phraseological units in the ukrainian prose of the 20th century

The article analyzes the contextual relevance of the lexical substitution of phraseological units of Ukrainian women's prose of the beginning of the 21st century.

It is emphasized that in the Ukrainian women's prose of the beginning of the 21st century the most widespread variety of transformations of phraseologisms are structural-semantic, based on the principles of qualitative, quantitative and structural change of phraseologisms.

Numerous type of structural-semantic transformation of phraseologisms in the prose is lexical substitution, that is, the replacement of phraseological components or components with words of free use, which in some cases artificially express the context, and in others, actualize the substantive components, consciously chosen.

It has been found that the researched works are characterized by all kinds of substitution: minimal, moderate, maximum, which in some cases artificially expresses the context, and in others - actualizes the substantive components, deliberately chosen as the most important.

When referring to the admission of lexical substitution, Ukrainian writers of the early 21st century often use verb-substitutes to substitute substitutes for their class only.

It is noted that moderate lexical substitution of phraseologism components is less common than minimal substitution. During this transformation, several components of phraseology are subject to substitution, but at least one component and the phraseological structure of the phraseology are invariable, acting as the author's identifiers of phraseology.

It is stated that for phraseologists an alternative of not only one or two components, but of the whole lexical composition is possible. For the most part, such lexical substitutions are contextualized.

Generally, the lexical substitution of phraseology of Ukrainian women's prose of the beginning of the 21st century helps to concretize, intensify the meaning of FD, animates the template informative presentation and gives phraseologisms much more emotionally-expressive color, contextually relevant, creates stylists.

Keywords: *phraseological unit, context, structural-semantic transformation, replacement of components, Ukrainian women's prose of the early 21st century.*

Постановка проблеми. Фразеологічні одиниці (далі – ФО), як і інші лексичні шари, відіграють важливу роль у побудові художнього тексту української жіночої прози початку ХХІ століття. Авторки, вдаючись до

продукування власного трактування ФО, доповнюють їх більшою експресивністю та виразністю, піддають певним семантичним і структурним видозмінам із різною стилістичною метою, для глибшого розкриття свого творчого задуму. Як наслідок, такі індивідуально-авторські перетворення, тобто трансформації, ФО стають невід'ємним складником художнього відтворення думки. Це зумовлює дослідження процесу розвитку фразеологічного складу мови, з'ясування ролі сучасних майстринь художнього слова в збагаченні національної мови виражальними засобами.

Аналіз останніх публікацій і досліджень. Текстологічний напрям у фразеології фіксують мовознавчі праці стосовно текстотвірних потенцій ФО (С. Пташник), взаємодії ФО та контексту (В. Білоноженко, І. Гнатюк, О. Кунін, В. Папіш та ін.), семантико-стилістичні особливості функціонування ФО (Л. Болдирева, Т. Євтушина, В. Ковальов, М. Коломієць, В. Папіш, А. Супрун, Т. Цимбалюк та ін.), типів трансформацій ФО у художньому тексті (Л. Авксентьєв, В. Білоноженко, В. Венжинович, І. Гнатюк, Л. Давиденко, В. Чабаненко, М. Шанський та ін.), узуального (А. Попович, А. Супрун та ін.), okazіонального (Т. Здіховська, А. Попович, Л. Щербачук та ін.) та індивідуально-авторського (В. Венжинович, Т. Здіховська, А. Попович та ін.) аспектів текстового функціонування ФО. Багатогранність проблеми, зокрема трансформації ФО, спонукає мовознавців до всебічного вивчення подібних процесів, що зумовлює *актуальність* нашого дослідження. *Метою* статті є аналіз заміни компонентів фразеологічних одиниць, визначивши їхнє функціональне навантаження в межах контексту української жіночої прози початку ХХІ століття. Загальній меті підпорядковано виконання таких *завдань*: 1) з'ясувати погляди мовознавців стосовно поняття «трансформація»; 2) виокремити основні типи структурно-семантичної трансформації ФО у мовній практиці українських письменниць початку ХХІ століття; 3) охарактеризувати експресивно-виражальні можливості та функціональне навантаження заміни компонентів ФО в українській жіночій прозі початку ХХІ століття.

Виклад основного матеріалу. Складна семантична структура ФО дозволяє різні модифікації, залежно від контексту реалізації, розширюючи комунікаційні можливості. В оказіональних, тобто трансформованих, ФО науковці спостерігають тенденцію до порушення як значеннєвої, так і структурної стійкості.

У лінгвістичних студіях під трансформацією ФО розуміють «зміни, які викликані їхньою актуалізацією в особливих контекстуальних умовах, що увиразнюють повідомлення шляхом вираження експресивної інформації» [Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 16]. Трансформації, будучи усвідомленими, цілеспрямованими змінами структурно-семантичного характеру, визначаються багатьма факторами: світоглядом й обізнаністю автора, прагматичними настановами твору, ідіостилем письменника, необхідністю додаткових смислових нашарувань тощо. У результаті актуалізації фразеологізму в особливих контекстуальних умовах, його узуальне значення починає проявлятися абстрактніше і підкреслюються або проявляються нові семантичні і стилістичні відтінки цього значення і, врешті, фразеологізм просто наповнюється новим змістом [Важеніна 2006, с. 311].

В українській жіночій прозі початку ХХІ століття численним різновидом трансформацій ФО є *структурно-семантичні*, під якими розуміємо експліцитно-імпліцитні зміни ФО, які відбуваються внаслідок заміни компонентів, відхилення від їхньої кількості чи руйнування цілісної структури ФО і призводять до відхилень у структурі і/чи семантиці ФО. В основі структурно-семантичних перетворень ФО лежать принципи якісної, кількісної та структурної зміни ФО. На цій підставі в досліджуваних художніх творах виокремлено заміну, поширення, скорочення, інверсію компонентів та комбіновані трансформації ФО.

Поширеним типом структурно-семантичної трансформації ФО в українській жіночій прозі початку ХХІ століття є заміна компонентів ФО словами вільного вжитку, що в одних випадках художньо увиразнює контекст, а в інших – актуалізує змістові компоненти, свідомо вибрані як

найвагоміші. Цей прийом okazіонального перетворення ФО зумовлений їхньою цілісністю та нарізнооформленістю. У художніх творах сучасних українських письменниць зафіксовано всі різновиди заміни компонентів, яким характерна виняткова експресія. Зауважимо, що за кількістю змінюваних компонентів ФО традиційно дослідники фразеологічних трансформацій розрізняють три типи заміни: мінімальну (заміні підлягає один компонент ФО), помірну (змінюється два, три, зрідка чотири компоненти ФО) й максимальну (заміні підлягають усі компоненти ФО) [Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 111 – 113]. Розглянемо авторську реалізацію зазначених типів заміни компонентів.

Як підтверджує аналіз фактичного матеріалу, мінімальна лексична заміна компонентів є найбільш поширеною в мовотворчості Л. Костенко. Зрідка традиційний компонент і слово-замінник належать до різних частин мови: *«Теща дивиться на мене перелякано, вона боїться, що у нас розвалиться сім'я, і я **піду наліво** або **зіп'юся**»* [Костенко 2011, с. 7] (пор.: *ходити / піти по руках* – «від одного потрапляти до іншого, бути в користуванні то одного, то другого» (ФСУМ, с. 931); *«А вона й досі **десь під хмарами літає**»* [Гуменюк 2018, с. 113] (пор.: *високо літати*) – «2. Перебільшувати свої здібності; зазнаватися» (ФСУМ, с. 441). Проте іменникові субституції переважають: *«...відчув дискомфорт, **крівля поїхала**, звернувся до психіатра, але відхилень психіки він не знайшов»* [Костенко 2011, с. 5] (пор.: *з глузду з'їхати*) – «збожеволіти, стати дурним» (ФСУМ, с. 336); *«Нас постійно тримають на подразниках, ми вже не здатні на потрясіння, інформація, як з бранспойта, **збиває з ніг** – може, це так і задумано, щоб ми перестали бути людьми?!»* [Костенко 2011, с. 284] (пор.: *збивати / збити з пантелику*) – «1. Дезорієнтувати, заплутувати кого-небудь» (ФСУМ, с. 322). На думку мовознавців, між авторськими замінниками у складі ФО й нормативними компонентами простежуються системні (парадигматичні, асоціативні) зв'язки, а шляхи авторського перетворення

фразеологічних одиниць зазвичай ті ж самі, що й загальномовного [Ужченко, Ужченко 2007, с. 233].

Подібні заміни компонентів зумовлені контекстом і роблять трансформовану ФО інформативнішою, що в поєднанні з контекстом утворює спільне сюжетно-тематичне ціле: *«Душа відчула, що незабаром станеться щось дуже неприємне, важке, несподіване»* [Талан 2016, с. 30] (пор.: *нутром відчути*) – «підсвідомо, інтуїтивно передбачати що-небудь, здогадуватися про щось» (ФСУМ, с. 959); *«Знає майже все, — вставив і своїх п'ять грошиків щасливий Арсен»* [Корній 2016, с. 53]; *«Арсен майже нахабно вставляв своїх п'ять грошиків у зітхання-причитання старої»* [Корній 2016, с. 82] (пор.: *встромляти свого носа*) – «безперервно втручатися в що-небудь, переважно в те, що не стосується когось» (ФСУМ, с. 156). У таких випадках «знайоме словосполучення, що видається майже штампом, починає звучати із семантично-експресивним нарощенням, контекстно-актуальним» [Ужченко, Ужченко 2007, с. 235].

Звертаючись до прийому заміни компонентів ФО, українські письменниці початку ХХІ століття часто використовують дієслова-замінники, що заміщують замінники лише свого класу: *«Спікер балансує над прірвою»* [Костенко 2011, с. 397] (пор.: *опинитися (опинятися) над прірвою*) – «бути на краю загибелі, у безвихідному становищі» (ФСУМ, с. 588); *«Щойно цей козел із бедриком полізе на горище, до Анжелиного мольберта, я вискочу за двері – і лови вітра в полі»* [Гуменюк 2018, с. 184] (пор.: *шукати вітра в полі*) – «1. Не можна знайти кого-небудь, марно намагатися дізнатися про чиєсь місцеперебування» (ФСУМ, с. 969). Змінюючи компонентний склад, авторки вможливають уживання ФО в новому звучанні, з новим семантико-експресивним градуванням, зі зміненим контекстно-актуальним значенням.

Заміна компонентів досліджуваних ФО на одиниці, позбавлені спільної семи, виразніше фіксує зміст твору: *«Коли вона отак слухає, душа вивільняється, скидає намул...»* [Вдовиченко 2013, с. 210] (пор.: *душа*

тішитися) – «хто-небудь має задоволення від чогось» (ФСУМ, с. 281); «...аби все згинуло, **вкрилося мороком і ніколи не поверталось**» [Роздобудько 2008б, с. 8] (пор.: *вкритися іржею*) – «довго не використовуватися, забути, застаріти» (ФСУМ, с. 136); «*Я ж не винен, що **народився із золотою ложкою в роті**, а не в бідній сільській родині або у якоїсь безхатниці*» [Талан 2016, с. 36]; «*Діду, мажор — це той, хто **народився із золотою ложкою в роті***» [Талан 2016, с. 52] (пор.: *народитися в сорочці*) – «бути везучим, удачливим, щасливим» (ФСУМ, с. 533). Модифікуючи форму ФО, українські письменниці початку ХХІ століття прагнуть зруйнувати стереотипне сприйняття ФО, надавши яскравого стилістичного забарвлення.

Аналогічний прийом структурно-семантичної трансформації ФО спостерігаємо і в інших фрагментах досліджуваної прози, де усталений компонент замінено на сполучення слів, що в семантичному плані не пов'язані із замінюваною лексемою: «*Я мужчина, я не повинен зриватись, але іноді мені здається, що колись я **вийду з дому через вікно**, і більше мене ніхто ніде не побачить*» [Костенко 2011, с. 7] (пор.: *виходити / вийти з ладу*) – «1. Втрачати працездатність, можливість виконувати що-небудь (про людину)» (ФСУМ, с. 111). Аналізована заміна компонентів ФО контекстно актуальна, деталізує семантичне наповнення загальновідомої ФО та пристосовує її до конкретної ситуації спілкування.

Непоширеною є мінімальна заміна порядкового числівника: «*Коли Софійка повернулася додому, то почувалася **на десятому небі** від щастя*» [Талан 2016, с. 114] (пор.: *на сьомому небі* з сл. бути) – «дуже задоволений, радісний, безмежно щасливий» (ФСУМ, с. 539). Цитований контекст переконує, що трансформована ФО приховано зберігає значення свого узуального прототипу, обраний авторкою заміник-числівник щільно пов'язує ФО з контекстом, надаючи ФО більшої експресії.

Помірна заміна компонентів ФО менш поширена за мінімальну. Під час такої трансформації одночасно підлягають заміні декілька компонентів ФО, але мінімум один компонент та узуальна структура ФО незмінні, виконуючи

функцію ідентифікаторів авторської ФО: «Як Коневі вдалося при першій зустрічі **влучити у десятку?**» [Вдовиченко 2008, с. 26]; «Можже, і змогла б, - вона була заскочена тим, що син своїм запитанням **влучив у «яблучко»** [Вдовиченко 2008, с. 143]; «І знов **влучив у яблучко!**» [Роздобудько 2008а, с. 75] (пор.: *влучити в саму точку*) – «говорити, робити саме те, що потрібне, своєчасне, відповідає конкретній ситуації» (ФСУМ, с. 138); «Галя **тримала оборону**» [Вдовиченко 2008, с. 33] (пор.: *тримати себе королем*) – «поводитися незалежно, з гідністю» (ФСУМ, с. 898); «...від розгубленості Коня майже **й сліду не залишилося**» [Вдовиченко 2008, с. 174] (пор.: *мокрого місця не залишиться*) – «хтось буде вщент розбитий, розгромлений» (ФСУМ, 311); «Здогад **впивається голкою у свідомість**» [Корній 2012, с. 176] (пор.: *впиватися п'явкою в серце*) – «міцно заволодіти чийми-небудь почуттями» (ФСУМ, с. 148); «У мене вже **кров проступає з вух**, коли я чую, як ображають мій народ» [Костенко 2011, с. 23] (пор.: *кров кипить (закипає, вирує) / закипіла (завирувала) у жилах (у скронях)*) – «хто-небудь перебуває в стані сильного збентеження, гніву, обурення і т.ін.» (ФСУМ, с. 399); «Грибів **хоч косою коси**» [Костенко 2011, с. 364] (пор.: *хоч греблю гати*) – «дуже багато, велика кількість, кого-, чого-небудь» (ФСУМ, с. 170); «Думки **пішли шкереберть**» [Роздобудько 2008б, с. 35] (пор.: *думки колесом закрутилися*) – «зникла ясність, чіткість мислення у кого-небудь» (ФСУМ, с. 272). На нашу думку, розбіжність компонентного складу замінюваних партнерів послаблює зв'язок трансформованої ФО з її узуальним корелятом. Компонент-замінник руйнує традиційну структуру ФО, а його семантика стає тлом для сприйняття авторської одиниці.

Особливий стилістичний ефект створюють у подібних випадках лексеми на позначення реалій сучасного життя. Це є свідченням того, що на сучасному етапі розвитку мови «за наявними у фразеологічній системі зразками активно продукуються фраземи, матеріальна форма вираження яких засвідчує «смаки епохи», відповідає потребам часу» [Колоїз 2007, с. 181]. Наприклад: «Добре людям, які пробігають повз факти. А я **проходжу крізь**

них» [Костенко 2011, с. 28] (пор.: *пройти крізь вогонь і воду*) – «зазнати всіляких випробувань» (ФСУМ, с. 706). Такі трансформовані ФО деавтоматизують мовні стереотипи та стимулюють співтворчість авторок із читачем.

Специфіка ФО полягає в тому, що для них можлива альтернатива не лише одного-двох компонентів, але й всього лексичного складу. На думку І. Гнатюк, повне заміщення всього компонентного складу ФО ще раз свідчить про міцне закріплення того чи того фразеологізму суспільною мовною свідомістю, оскільки навіть максимальна мобільність лексичного складу не стоїть на перешкоді розпізнання загальновідомого фразеологізму [Білоноженко, Гнатюк 1989, с. 113]. Наприклад: *«Вона була схожа на варшавську Сиренку – стрімка, ніби у півпольоті, **струм пройшов поміж нами**»* [Костенко 2011, с. 263] (пор.: *пройняти аж до самого серця (до самої душі)*) – «глибоко вразити кого-небудь» (ФСУМ, с.); *«Але щоб так зразу людина **підірвалася на хворобах** – такого не буває»* [Костенко 2011, с. 368] (пор.: *втрачати / втратити ґрунт під ногами*) – «переставати бути впевненим у собі, в своїх силах, бути позбавленим того, на чому тримається суспільне чи службове становище, світогляд і т. ін.» (ФСУМ, с. 159). Здебільшого такі заміни компонентів ФО передбачені контекстом, тому декодування логіки авторських трансформацій варто шукати в сюжетній основі художнього тексту.

Також зафіксовано, що експресивно насиченими є ті ФО, у яких замінено стилістично нейтральний компонент: *«Газети **забомбили свідомість**»* [Костенко 2011, с. 29] (пор.: *забивати / забити памороки* – «1. Позбавляти кого-небудь здатності нормально мислити або сприймати щось, вводити в оману» (ФСУМ, с. 297). Наведені приклади свідчать, що дієслівні заміники є образно зумовленими. Вони меншою мірою, ніж заміники-іменники, прив'язані до сюжету твору, проте основна їхня функція видозмінити образ, закладений в узуальній ФО, посилюючи інтенсивність дії.

Якщо між замінюваними партнерами існують парадигматичні зв'язки чи наявна контекстуальна близькість, то можна говорити про парадигматичну заміну компонентів ФО. Найпоширенішим її різновидом є синонімічна заміна: «Добре, що Господь увімкнув нам ближнє світло свідомості, бо якби дальнє, **схибнутися можна**» [Костенко 2011, с. 14] (пор.: *зійти / сходити з ума (з розуму, з глузду)* – «стати психічнохворим, збожеволіти» (ФСУМ, с. 335); «А коли ще й **задубіла в роздратуванні**, то це вже ціла метера» [Костенко 2011, с. 24] (пор.: *дрож пробирає*) – «хто-небудь тремтить від холоду, страху, хвилювання, нервового напруження» (ФСУМ, с. 269). Контекстуальна заміна у складі ФО стилістично нейтральних слів **сходити** й **пробирати**, **розум** і **дрож** маркованими лексемами зниженого плану **схибнутися** та **задубіти**, **можна** і **роздратування** не лише уточнює значення узуальних ФО, але й посилює їхню образну виразність, емоційно-експресивний та негативно-оцінний ефект.

Отже, заміна компонентів ФО української жіночої прози початку ХХІ століття допомагає конкретизувати, інтенсифікувати значення ФО, оживлює шаблонний інформативний виклад і надає ФО значно більшого емоційно-експресивного забарвлення, контекстуально актуальна, створює стилістичні ефекти. Такі трансформовані ФО характерні здебільшого мовотворчості Л. Костенко й Г. Вдовиченко, менше – І. Роздобудько, Д. Корній, С. Талан, Н. Гуменюк; Є. Кононенко, О. Деркачова не використовують заміну компонентів ФО у досліджуваних художніх творах.

Проте найпоширенішим різновидом структурно-семантичної трансформації ФО в українській жіночій прозі початку ХХІ століття є комбіновані трансформації ФО, в основі яких є заміна компонентів, що зумовлює перспективу подальших досліджень контекстної актуальності трансформованих ФО в мовленні майстринь художнього слова початку ХХІ століття.

ЛІТЕРАТУРА

Білоноженко, В. М. і Гнатюк І. С. (1989). Функціонування та лексикографічна розробка українських фразеологізмів. Київ, 156 с.

Важеніна, О. (2006). До проблеми розмежування фразеологічних трансформацій, модифікацій та варіацій [В:] Лінгвістичні студії, Вип.6. Донецьк, с. 310 –313.

Вдовиченко, Г. (2013). Інші пів'яблука. Харків, 256 с.

Вдовиченко, Г.(2008). Пів'яблука. Київ, 240 с.

Гуменюк, Н. (2018). Квіти на снігу. Харків, 208 с.

Деркачова, О. (2018). Дім Терези. Брустурів, 192 с.

Деркачова, О. (2016). Крамниця щастя. Брустурів, 128 с.

Колоїз, Ж. В. (2007). Українська okazіональна деривація. Київ, 311 с.

Кононенко, Є. (2010). Книгарня "Шок". Львів, 128 с.

Кононенко, Є. (2016). Ностальгія. Львів, 136 с.

Корній, Д. (2016). Зірка для тебе. Харків, 304 с.

Корній, Д. (2012). Тому, що ти є. Харків, 240 с.

Костенко, Л. (2011). Записки українського самашедшого. Київ, 416 с. .

Роздобудько, І. (2008а). Гудзик; Все, що я хотіла сьогодні...; Оленіум. Харків, 475 с.

Роздобудько, І. (2008б). Дві хвилини правди. К., 2008. 248 с.

Талан, С. (2016). Купеля. Харків, 240 с.

Ужченко, В. Д. і Ужченко, Д. В. (2007). Фразеологія сучасної української мови. Київ, 494 с.

Фразеологічний словник української мови (1999). В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець. Київ, 984 с.

УМОВНІ СКОРОЧЕННЯ

ФСУМ – *Фразеологічний словник української мови* (1999). В. М. Білоноженко, В. О. Винник, І. С. Гнатюк, В. Й. Горобець. Київ, 984 с.